O‘ZBEKISTON TOPONIMLARINI RAQAMLASHTIRISH VA ELEKTRON TOPONIMIK MA’LUMOTLAR BAZASINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Jumaniyozov Jaxongir Yangiboy o'g'li
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston toponimlarini raqamlashtirish va yagona elektron toponimik ma’lumotlar bazasini (ETMB) shakllantirishning nazariy-metodologik hamda amaliy masalalari tadqiq etiladi. Toponim nafaqat geografik obyektni identifikatsiya qiluvchi belgi, balki xalqning tarixiy xotirasi, etnik tarkibi, diniy-ma’naviy qarashlari va xo‘jalik tajribasini o‘zida mujassam etgan milliy-madaniy qadriyat sifatida talqin qilinadi. Toponimlarda aks etgan milliy-madaniy qadriyatlarning olti qatlamli tasnifi ishlab chiqildi, ularni ma’lumotlar bazasida kodlash uchun metama’lumotlar sxemasi taklif etildi hamda «toponim qadriyat raqamli qatlam» strukturali modeli asoslandi.

Kalit so‘zlar: toponimika, raqamlashtirish, elektron toponimik ma’lumotlar bazasi, milliy-madaniy qadriyat, geoaxborot tizimi, metama’lumot, standartlashtirish, madaniy meros, ontologiya.

Abstract. The article examines the theoretical, methodological and practical issues of digitizing the toponyms of Uzbekistan and building a unified electronic toponymic database (ETDB). A toponym is treated not only as an identifier of a geographical feature but also as a carrier of national and cultural values that preserve historical memory, ethnic composition, spiritual beliefs and economic experience. As a result, a six-layer classification of national-cultural values reflected in toponyms is proposed, a metadata schema for encoding these values is developed, and a structural model «toponym value digital layer» is substantiated.

Keywords: toponymy, digitization, electronic toponymic database, national-cultural value, geographic information system, metadata, standardization, cultural heritage, ontology.

O‘zbekiston hududi Buyuk ipak yo‘li chorrahasida joylashgani, turkiy, eroniy, arab, mo‘g‘ul va rus til qatlamlarining ming yillar davomida o‘zaro ta’sirlashuvi tufayli nihoyatda boy va ko‘p qatlamli toponimik tizimga ega. *Samarqand*, *Buxoro*, *Xorazm*, *Termiz* kabi qadimiy oykonimlar, *Qo‘ng‘irot*, *Mang‘it*, *Nayman*, *Qipchoq* singari etnotoponimlar, *Zarafshon*, *Oqdaryo*, *Ko‘ksuv* kabi gidronimlar mamlakatning tarixiy-madaniy qiyofasini belgilovchi belgilar hisoblanadi.

Empirik material sifatida mavjud toponimik lug‘atlar O‘zbekiston Respublikasi ma’muriy-hududiy bo‘linishi to‘g‘risidagi rasmiy ma’lumotlar, tarixiy xaritalar hamda ochiq gazetirlardagi yozuvlar tanlab olindi. Tadqiqotning natijalari konseptual-modelli xarakterga ega bo‘lib, ularni pilot hudud (masalan, bitta viloyat) misolida amaliy sinovdan o‘tkazish keyingi bosqich vazifasi sifatida belgilanadi.

Tahlil natijasida o‘zbek toponimlarida mujassam bo‘lgan milliy-madaniy qadriyatlar olti qatlamga ajratildi. Har bir qatlam o‘ziga xos leksik ko‘rsatkichlar (asos va formantlar) orqali namoyon bo‘ladi, bu esa ularni ma’lumotlar bazasida yarim avtomatik tarzda aniqlash imkonini beradi(1-jadval).

1-jadval

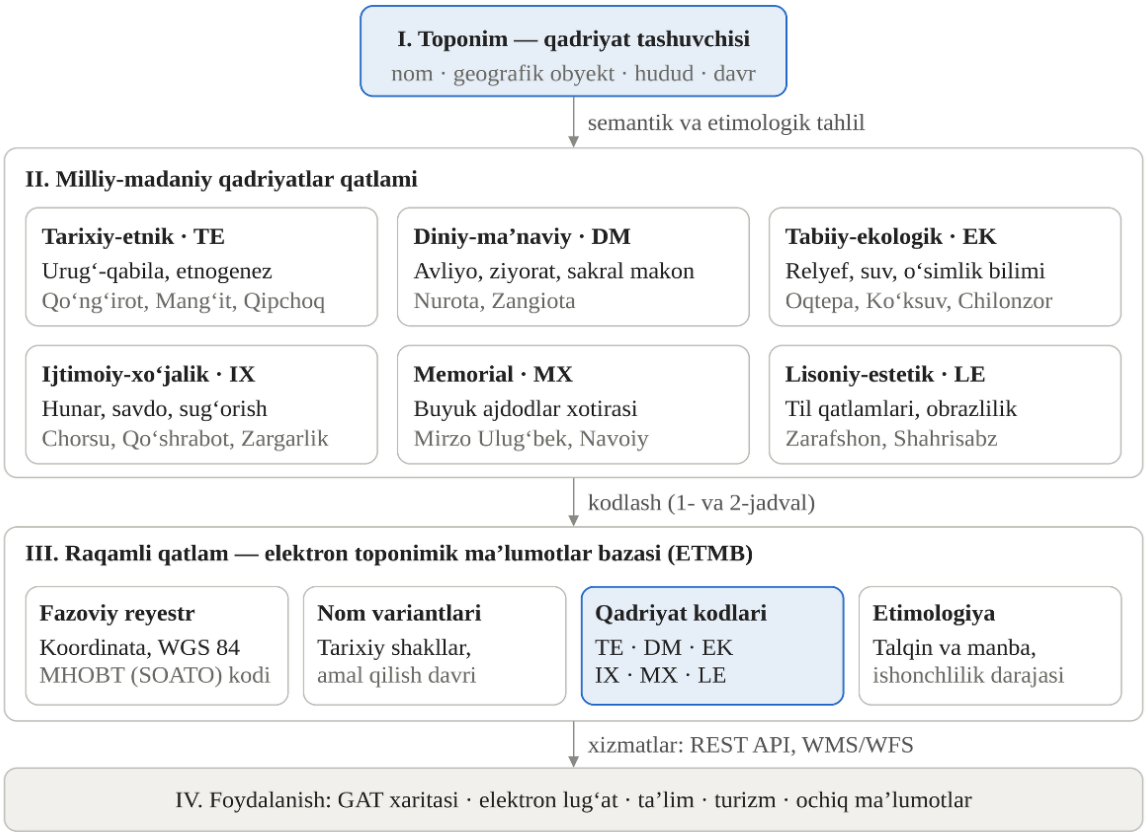
O‘zbekiston toponimlarida aks etgan milliy-madaniy qadriyatlar tasnifi

Qadriyat qatlami	Mazmuni	Toponimik ko‘rsatkichlar	Misollar	ETMB kodi
Tarixiy-etnik	Urug‘-qabila tuzilmasi, etnogenez, xalqning shakllanish tarixi	Etnonimlar; *-li, -lar, -ovul*	Qo‘ng‘irot, Mang‘it, Qipchoq, Nayman, Jaloyir	TE
Diniy-ma’naviy (sakral)	Avliyolarga ehtirom, ziyoratgohlar, ma’naviy poklik g‘oyasi	*ota, bobo, hazrat, xo‘ja, mozor, shayx*	Nurota, Zangiota, Hazrati Imom, Shohimardon	DM
Tabiiy-ekologik	Tabiatga munosabat, relyef, suv, o‘simlik dunyosi haqidagi xalq bilimi	*tepa, tog‘, buloq, soy, ko‘l*; rang so‘zlari *oq, qora, ko‘k*; *-zor*	Oqtepa, Qorako‘l, Ko‘ksuv, Chilonzor, Bulung‘ur	EK
Ijtimoiy-xo‘jalik	Hunarmandchilik, savdo, sug‘orish, karvon yo‘llari madaniyati	*bozor, rabot, ariq, -chilik, -lik, -gar*	Chorsu, Qo‘shrabot, Zargarlik, Degrezlik	IX

Memorial (xotira)	Buyuk ajdodlar, tarixiy shaxslar va voqealarni abadiylashtirish	Antroponimlar, unvonlar (*mirzo, amir*)	Mirzo Ulug‘bek tumani, Navoiy shahri	MX
Lisoniy-estetik	Til qatlamlarining boyligi, obrazli va poetik nomlash an’anasi	So‘g‘dcha -*kent/-kand*, forscha *-obod, -iston, -zor*; metafora	Zarafshon, Shahrisabz, Guliston, Yangiobod	LE

1-jadvaldan ko‘rinadiki, bitta toponim bir vaqtning o‘zida bir nechta qatlamga mansub bo‘lishi mumkin.

Toponimning milliy-madaniy mazmuni va uni raqamli muhitda ifodalash o‘rtasidagi aloqani tizimli ko‘rsatish uchun uch darajali strukturali model ishlab chiqildi (1-rasm).

1-rasm. Toponimlarning milliy-madaniy qadriyatlari modeli

Tasnif asosida har bir toponim uchun «milliy-madaniy profil» tuzildi. U nomning obyekt turi, til qatlami, etimologiyasi, tarixiy variantlari va qadriyat kodlarini yagona yozuvda birlashtiradi(2-jadval).

2-jadval

Tanlangan toponimlarning milliy-madaniy profili (ETMB yozuvi namunasi)[1]

Toponim	Obyekt turi	Til qatlami va etimologiya	Tarixiy variantlar	Milliy-madaniy qadriyat mazmuni	Kod(lar)
Toshkent	Oykonim (poytaxt)	Turkiy *tosh* + so‘g‘dcha *kent* «shahar» «tosh shahar»	Choch, Shosh, Binkat	Ko‘p asrlik shaharsozlik madaniyati, turkiy-so‘g‘d sintezi	TE, LE
Shahrisabz	Oykonim	Forscha *shahr* «shahar» + *sabz* «yashil»	Kesh	Bog‘-rog‘ madaniyati, Amir Temur vatani sifatidagi xotira	EK, LE, MX
Zarafshon	Gidronim	Forscha *zar* «oltin» + *afshon* «sochuvchi»	Politimet (antik manbalarda)	Suvni hayot va farovonlik manbai sifatida ulug‘lash	EK, LE
Nurota	Oykonim	*Nur* (qadimiy qal’a) + *ota* «avliyo»	Nur	Ziyoratgoh, buloq atrofidagi sakral makon	DM, TE
Qarshi	Oykonim	Mo‘g‘ulcha *qarshi* «saroy, qasr»	Nasaf, Naxshab	Tarixiy davlatchilik va til qatlamlarining almashinuvi	TE, LE
Qo‘ng‘irot	Oykonim	Etnonim (o‘zbek urug‘i nomi)	—	Urug‘-qabila xotirasi, etnik identitet	TE
Chilonzor	Urbanonim	*Chilon* «jiyda» + *-zor*	—	O‘simlik dunyosi haqidagi xalq bilimi	EK
Chorsu	Urbanonim	Forscha *chor* «to‘rt» + *su* «tomon, yo‘l»	—	Savdo va hunarmandchilik markazi an’anasi	IX

Keltirilgan profillar ko‘rsatadiki, toponimning qiymati faqat uning koordinatasi bilan emas, balki tarixiy variantlari va qadriyat kodlari bilan to‘liq ochiladi.

Toponimlarni raqamlashtirishga nisbatan ikki yondashuv o‘rtasidagi farqni yaqqol ko‘rsatadi. Birinchi, **texnik-kadastr yondashuvi** nomni fazoviy obyektning belgisi sifatida qaraydi va asosan «nom koordinata ma’muriy birlik» uchligini saqlaydi. Bu yondashuv navigatsiya va davlat boshqaruvi uchun yetarli, biroq toponimning madaniy mazmunini yo‘qotadi. Ikkinchi, **madaniy-meros yondashuvi** nomni tarixiy-madaniy hujjat sifatida talqin qiladi. Taklif etilgan model har ikki yondashuvni birlashtiradi: bazaning yadrosi xalqaro standartlarga mos fazoviy reyestr bo‘lib qoladi,

qadriyat qatlami esa unga semantik boyitish sifatida qo‘shiladi.

Etimologik noaniqlik. Ko‘plab qadimiy toponimlarning (masalan, *Samarqand*, *Buxoro*) kelib chiqishi haqida bir nechta ilmiy talqin mavjud. Ma’lumotlar bazasi bitta «to‘g‘ri» javobni emas, balki talqinlar majmuini, ularning mualliflari va ishonchlilik darajasi bilan birga saqlashi lozim. Aks holda raqamli reyestr munozarali farazni rasmiy haqiqat sifatida mustahkamlab qo‘yishi mumkin[2].

Qayta nomlash va tarixiy xotira. Mustaqillik yillarida ko‘plab mafkuraviy nomlar tarixiy yoki milliy nomlar bilan almashtirildi. ETMBda eski nomlarni o‘chirish emas, balki ularni amal qilish davri ko‘rsatilgan tarixiy variant sifatida saqlash tavsiya etiladi. Bu arxiv hujjatlari, eski xaritalar va nashrlar bilan ishlashda uzluksizlikni ta’minlaydi hamda tanqidiy toponimika nuqtai nazaridan nomlash siyosatini xolis o‘rganish imkonini beradi.

Yozuv va transliteratsiya. Lotin va kirill yozuvlarining parallel qo‘llanishi, shuningdek rus tili orqali o‘tgan xalqaro shakllar (*Tashkent*, *Fergana*) nomlarning bir necha variantda aylanishiga olib keladi. Bazada rasmiy o‘zbekcha lotin shakli asosiy (endonim), boshqa shakllar esa ekzonim yoki transliteratsiya varianti sifatida belgilanishi, transliteratsiya qoidalari esa me’yoriy hujjat bilan qat’iy belgilanishi zarur[3].

Mikrotoponimlarning yo‘qolish xavfi. Dala, ariq, qir, buloq va mahalla ichidagi kichik obyektlarning nomlari asosan og‘zaki shaklda yashaydi va urbanizatsiya bilan tez yo‘qolmoqda. Aynan ular milliy-madaniy qadriyatlarning eng boy manbai hisoblanadi. Shu sababli ETMBni shakllantirishda dala ekspeditsiyalari va ixtiyoriy ishtirokchilar (kraudsorsing ommaviy to‘plash) mexanizmini ilmiy moderatsiya bilan birga qo‘llash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kilichev B.E. Issues of toponymy in the work “Baburnama” // Ayniy vorislari:

xalqaro elektron jurnal. – 2024. – No. 3–4 (6). – B. 121–124.

2. Ismatova N.M. Toponimik so‘zlarning o‘zbek tili lug‘atlarida ifodalanishi // Jamiyat va innovatsiyalar (Society and Innovations). – 2024. – Special Issue 05. – B. 144–148.
3. Xudoyqulova N.S. Toponimikaning mohiyati va terminologik tushunchalar xususida // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Vol. 2, Issue 11. – B. 1001–1007.